

NOTES ENTORN DE L'OBRA DE JOSEP FONTANA I LÀZARO

DELGADO, Josep M.; PICH, Josep [eds.] (2023). *Josep Fontana. Historiador, mestratge i compromís cívic*. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra, 445 p.

Volum miscel·lani que recull la majoria de les aportacions que es varen presentar a la jornada d'homenatge a Josep Fontana Làzaro celebrada a la Universitat Pompeu Fabra el dia 19 de novembre de 2018, i coordinada pels professors Joaquim Albareda i Borja de Riquer. S'han fet càrrec de l'edició el director i el director adjunt de la càtedra Josep Fontana creada a instàncies de l'Institut d'Història Jaume Vicens Vives pel Consell de Govern de la Universitat Pompeu Fabra el mes de febrer de 2022.

Es dreça així un pont de continuïtat indestructible entre l'inici del curs 1990-1991, quan Josep Fontana va acceptar d'incorporar-se a la UPF i fer-se càrrec de l'Institut d'Història Jaume Vicens Vives. Des d'aquí el professor Fontana va donar mostres de maduresa i de generositat, en el terreny de la docència, de la recerca i del compromís cívic, i ho va materialitzar amb la seva pròpia tasca i amb la cessió del seu fons d'arxiu i biblioteca a l'esmentat Institut amb més de 50.000 exemplars. Aquest fons que conforma el llegat Josep Fontana —del qual té cura el professor Joaquim Albareda per voluntat del mateix donant— incorpora la seva biblioteca, material d'arxiu, documents personals, correspondència i textos inèdits en graus diversos de maduració però, sense cap mena de dubte, susceptibles de publicació.

Dos dels autors d'aquest volum amb vincles personals molt estrets amb el Dr. Fontana acrediten alguns dels valors de la seva obra i del seu testimoni, com a historiador i com a mestre, i exploren el sentit del seu projecte intel·lectual historiogràfic i alhora el reconeixement explícit del mestratge indiscutible de Ferran Soldevila, Jaume Vicens Vives i Pierre Vilar. Tant Joaquim Albareda com Rosa Congost addueixen el testimoni impagable de la correspondència entre un jove Fontana en els seus mesos de servei militar i en el seu curs a la Universitat de Liverpool i el seu mestre Jaume Vicens en una relació tempestuosa i impertinent que no podia amagar, però, la predilecció i el respecte entre mestre i deixeble, com reconeixeria més endavant el mateix Fontana. La duresa de les invectives a Vicens transmet un inconformisme radical i un esperit pessimista davant de les mancances i les limitacions de la Universitat de Barcelona i, en

el seu si, del projecte de Seminari d'Història de Jaume Vicens. El mèrit rau tant en l'habilitat diplomàtica de Vicens per deixar de banda els atacs frontals i adonar-se de les virtuts intel·lectuals de Fontana, a qui conduiria cap al camí acadèmic de la universitat que criticava, com del mateix Fontana, que malgrat aquells inicis de crítica radical no va parar en tota la seva activitat intel·lectual de reivindicar el mestratge, i en aquest sentit una certa filiació, de Jaume Vicens Vives.

En realitat, que Fontana en el moment d'incorporar-se a la UPF, es fes càrrec de la direcció de l'Institut d'Història Jaume Vicens Vives es com una mostra de rescabament d'un deute contret unes dècades abans i que Fontana va estar disposat a saldar en la seva maduresa intel·lectual, sense renúncia, però, a cap dels seus principis.

L'obra es divideix en tres parts dedicades successivament a l'historiador, a l'obra i al mestratge. La part dedicada a l'historiador, en la qual s'inclouen els molt documentats articles dels doctors Albareda i Congost que ja he esmentat, inclou les referències tangencials però oportunes de dos exrectors de la UPF, Jaume Casals i J. J. Moreso, que, des de camps i disciplines diferents, aporten el valor d'una mirada externa i un testimoni directe.

JOSEP FONTANA, HISTORIADOR

Totes les col·laboracions en graus diversos posen en relleu les quatre parts principals de l'obra de Josep Fontana: en primer lloc, la crisi de l'Antic Règim, la revolució liberal i la definició de la societat espanyola contemporània a partir del gran impacte que des de 1971 va tenir la seva obra sobre *La quiebra de la monarquía absoluta*, que amb successives anàlisis de la hisenda pública espanyola posava de manifest les contradiccions d'un model social i polític que va impedir la materialització d'un canvi que trenqués la connivència entre l'aristocràcia terratinent i la burgesia liberal, i que va frenar el camí cap a la modernització de les estructures de l'estat i de la societat. En segon lloc, tota la seva tasca de reflexió sobre la història i l'ofici d'historiador en un intent sistemàtic i clarivident per reivindicar el valor de la història com a eina per pensar i repensar la societat en la construcció del futur, alhora que servia per a una reivindicació del valor educatiu de la història i la necessitat d'atorgar a la docència el paper rellevant que progressivament se li anava traient en un procés de subsidiarització

creixent. En tercer lloc, les grans síntesis sobre la història contemporània del segle xx i els inicis del segle XXI i la denúncia dels paranys interpretatius de l'evolució del capitalisme i de la societat europea després de la Segona Guerra Mundial. I, finalment, els treballs més específics dedicats a la Història de Catalunya, bé a través de la seva síntesi de l'etapa de la crisi de l'Antic Règim bé a través del llibre sobre la formació i l'evolució de la identitat catalana que ve a ser com una història de Catalunya on es defugen interpretacions transcendents i estrictament ètniques per reforçar les línies del paper de les estructures econòmiques i socials en la definició progressiva de la identitat. Queda també molt clar que la faceta d'editor i de director editorial de Fontana es defineix a través de grans obres de síntesi, amb la seva direcció, codirecció o contribució monogràfica amb volums específics (*Historia de España* de Crítica o *Història de Catalunya* d'Edicions 62).

En aquesta primera part hi contribueixen Jaume Casals, Joaquim Albareda, Rosa Congost, Josep M. Fradera, Joan Fuster Sobrepere, J. J. Moreso, Juan Sisinio Pérez Garzón, Borja de Riquer i Permanyer, Carles Sudrià, Ramon Villares i Bartolomé Yun.

Ja he esmentat algun dels temes abordats pels autors. Insisteixo en l'aproximació de conjunt d'Albareda, la de caràcter més historiogràfic de Riquer i la interpretació de la filiació mestre-deixeble en el testimoni de Rosa Congost, amb l'exploració també de la documentació tant de Vicens com de Vilar en la relació amb Fontana i amb ella mateixa. Riquer insisteix en una afirmació que amb anterioritat havia formulat Jordi Nadal en el sentit que el valor i la projecció de l'obra de Fontana en fan el referent de més gran projecció internacional, per la vàlua de les recerques, per la riquesa de les anàlisis metodològiques, per la profunditat de les aproximacions globals a la història contemporània, per la delicada síntesi, en tots sentits, de la identitat catalana. El testimoni d'alguns deixebles posa l'èmfasi en la «revolució historiogràfica» (Fradera), en l'ofici d'historiador (Fuster), les anàlisis de la desigualtat i una òptica pessimista (Sudrià). Els historiadors espanyols subratllen el valor de la història (Pérez-Garzón) amb una acceptació entusiasta de les aportacions malgrat algun punt de vista matisat, el lloc de l'obra de Fontana dins de la historiografia espanyola (Villares), on es remarca el paper compartit en alguna obra de síntesi d'un valor plural de la Història d'Espanya, i anant a les aportacions primerenques de Fontana a la història moderna el valor de les aportacions de les noves generacions de modernistes a partir de 1974 (Yun).

ANÀLISI D'ALGUNES OBRES DE JOSEP FONTANA

La segona part inclou l'anàlisi d'algunes obres del bagatge historiogràfic de Fontana. Ramon Arnabat s'aproxima a *El futuro es un país extraño*. Aquesta obra de 2013 completa i amplia la de 2011, *Por el bien del Imperio*, i es proposa estendre la seva anàlisi a la segona meitat del segle xx i l'inici del xxi, subratllant que més enllà de la brutalitat de la crisi econòmica, la clau és la crisi social i la creixent privatització de la política i de l'estat i, com a conseqüència, la reducció dels drets i dels espais de llibertat.

Antonio M. Bernal es refereix a la dinàmica imperial i el reformisme colonial; ho fa a partir dels treballs pioners de Fontana sobre el comerç exterior de Barcelona a finals del xvii, que posaven en qüestió el criteri d'una crisi que seria, es deia, superada pel reformisme borbònic. Al fil d'articles i pròlegs de Fontana, Bernal subratlla la revisió del segle xviii, la relativització del reformisme borbònic i la relació entre el comerç colonial, la crisi de l'Antic Règim i la fiscalitat de l'estat com a elements per explicar la incompleta transició de la societat feudal a la societat liberal.

Albert Carreras analitza *Europa ante el espejo* (1994), una obra atípica però que «constitueix un desplegament espectacular de coneixements i d'erudició, propi de la millor tradició 'fontaniana' —haver-ho llegit tot, entès tot i paït tot—, organitzats sàviament entorn del problema de la construcció de la consciència europea —el tema de la col·lecció— com un conjunt de miralls que van formar aquesta consciència». Amb un repàs bibliomètric de l'impacte internacional d'aquesta obra.

Miguel Ángel del Arco s'ocupa de les aportacions escasses, però significatives, de Fontana a l'estudi del franquisme; ho fa sobretot a partir de la introducció de Fontana al llibre *España bajo el franquismo* (1986, 2a ed., 2000), on queden clars els temes que en aquest mateix llibre que estem ressenyant aborda en la tercera part la professora Conxita Mir. Del Arco assenyala la demolició de mites i subratlla que «La guerra y el franquismo, tanto para Fontana como para muchos de los que fueron sus discípulos [...], eran el nudo gordiano de la historia de España».

Carles Manera s'aproxima a la formació de mercats a l'Europa preindustrial; i ho fa sobretot a partir del llibre-compendi d'estudis de Fontana *Cambio económico y actitudes políticas en la España del siglo XIX* (1973). El tema del mercat nacional i la seva relació amb el creixement econòmic és la clau de

l'aportació de Manera. Més enllà de la incitació de Fontana, Manera ens presenta les primeres conclusions, encara provisionals, d'un estudi (una investigació en procés) sobre mercats internacionals i nacionals del preu del blat i sobre el paper del capital comercial en el segle XVIII hispànic.

Carles Martínez Shaw subratlla com el manual de Fontana sobre *La Historia* (1974) en una col·lecció d'alta divulgació (Salvat Libros RTVE) va ser la causa d'una «gran conmoció». Tothom confirma que aquest breu manual tenia la consideració a Espanya, en una col·lecció insòlita, del que a França hauria estat un *best-seller* de la col·lecció «Que sais-je?» de les Presses Universitaires de France.

Per la seva banda, Pere Pascual Domènech escriu una nota sobre *La fi de l'Antic Règim i la industrialització*. Pascual, traspasat el 2023, és objecte d'una dedicatòria a l'inici del volum. Pascual analitza el volum V, obra de Fontana, de la *Història de Catalunya* dirigida per Pierre Vilar, d'on es desprèn el coneixement de les causes dels processos mancats de la revolució liberal i en aquest sentit les tensions encara vigents de l'Espanya contemporània.

Ricardo Robledo, que ha excel·lit en els estudis d'història agrària, dedica el seu article a les aportacions de Fontana a la història agrària i els camperols. Robledo, que acaba de publicar una obra cimera en aquesta matèria, repassa la lectura dialèctica de la relació entre el sorgiment del capitalisme a Espanya i la relació amb el creixement econòmic, les crisis agràries, les revoltes camperoles i el reformisme republicà encara ara vigent en un context de perpetuació d'una estructura de la propietat que ara ja no es fonamenta en les mateixes relacions de producció de fa cent i dos-cents anys.

Pegberto Saavedra s'aproxima a *La crisis del Antiguo Régimen, 1808-1833* (de 1979). I posa l'èmfasi en els problemes de la hisenda i les dificultats per a la creació d'un estat modern i d'una societat evolucionada. Hisenda i estat en l'origen de la clau interpretativa dels canvis de la fi del segle XVIII i els primers anys del XIX.

I, finalment, Josep M. Salrach dedica una mirada especial a *La formació d'una identitat. Una història de Catalunya*. Amb ulls i mirada de medievalista atent, Salrach fa un repàs de les anàlisis de Fontana a la història de Catalunya, explicita les raons d'una obra com aquesta al final d'una vida i destaca que al fil de la tradició historiogràfica nacional (Abadal i Soldevila) i internacional (Vilar), la definició de Catalunya com a nació és el resultat d'un procés històric que es fonamenta més en les bases materials, econòmiques, i en les

contradiccions socials, que en fets immanents vinculats a les ètnies i a un determinisme inexistent. D'aquí que la lucidesa de Fontana sigui irrenunciable en els principis (en la base de la identitat) i pragmàtica en les solucions amb dubtes escèptics sobre tant la negociació amb l'estat com la virtualitat de l'unilateralisme independentista.

EL MESTRATGE DE JOSEP FONTANA

La tercera part dedicada al mestratge és també la que per part dels autors té una càrrega més intimista, personal. En aquesta part es detecten les històries personals i els vincles directes o indirectes dels autors amb Fontana, i es fa molt evident la transversalitat generacional amb companys i col·legues de fornades diferents.

Jaume Claret, que enfoca la seva col·laboració cap a l'ús social de la història, repeteix els trets biogràfics que han anat sortint de manera reiterada al llarg del llibre i si bé l'aproximació biogràfica té una mirada global, des dels orígens al negoci de llibres de vell del pare fins a les darreres aportacions de Fontana és potser de totes les contribucions d'aquest apartat la que conté menys elements personals. Al contrari que Josep M. Delgado —un dels dos editors del llibre—, qui explora la relació personal des de l'inici, ja que rescata la vida acadèmica a través de la Universitat de Lleida i la projecció posterior cap a la recerca i la Universitat Pompeu Fabra.

Val a dir que com més avança el llibre més evident es fa la transcendència de l'Institut d'Història Jaume Vicens Vives de la Universitat Pompeu Fabra en la formació d'un elenc de joves historiadors crescuts a l'empara de l'esmentat Institut i del mestratge de Josep Fontana.

Montserrat Duch explora des de la coincidència el compromís i la radicalitat del mestratge i el guiatge de Josep Fontana i fa bons els arguments que ella mateixa va fer servir en la proclamació de Fontana com a *doctor honoris causa* de la Universitat Rovira i Virgili.

És el moment de comentar com al llarg del llibre es desgranen els reconeixements i mèrits acadèmics, científics i cívics que va rebre Fontana al llarg de la seva vida, tant com la referència als maltractaments ignominiosos que va rebre en algun moment per part de col·legues de mèrit menor quan se li va negar, com a Jordi Nadal, la condició de *doctor honoris causa* per la Universitat Autònoma de Barcelona. Una reparació deguda, encara que *post mortem*.

El professor de la URV Antoni Gavaldà se ceneix eficaçment al títol del seu treball, Fontana «en el record», d'on es desprenen tres comentaris valuosos; el primer amb el vincle a través de Fontana de Gavaldà a la trajectòria acadèmica d'Antoni Saumell, amb la participació primer al tribunal de la tesina i després dirigint-li la tesi doctoral. Gavaldà va fer cas de les amables indicacions comminatòries de Fontana molt a l'estil Vicens: «Tu dirigiràs la tesi». Després explora, i té un valor especial, el món de la recerca en l'àmbit local i assenyala el paper de Fontana en donar suport al procés de transformació dels centres d'estudis de parla catalana, defugint la tutela del CSIC, que culminaria amb la creació de l'Institut Ramon Muntaner. I, en darrer terme, comenta la vocació pedagògica de Fontana i la seva constant implicació en la formació dels professors de secundària, que és el tema que tracta també Anna Solé des del seu coneixement del Seminari de formació de professorat que organitzà Fontana des de la UPF.

Andreu Ginés en comenta el «mestratge particular» i projecta el seu article cap a l'impacte a la Universitat de València de la presència de professors catalans d'història, des de Tarradell i Reglà fins a Jordi Nadal, Ernest Lluch i Josep Fontana. Ginés pondera la prudència de Fontana en la qüestió nacional i la seva relació amb el concepte Països Catalans, que Fontana sempre va tractar amb un punt de distància conscient del joc de pressions, interessos i contradiccions que ell mateix havia patit en els seus anys de València. Ginés recupera Fontana als cursos de doctorat de la UPF i es pot dir que reprèn el fil amb el valencianisme polític i historiogràfic.

Manel López Esteve, de la UDL, evoca els cursos de Fontana a la UPF en el si de l'Institut d'Història Jaume Vicens Vives i l'aprenentatge de pensar el context de la guerra freda o la recuperació historiogràfica de la Segona República espanyola, superant l'abolició d'aquesta etapa perpetrada durant el franquisme i la necessitat de reivindicar-ne el projecte avortat.

Ramon López Facal fa un repàs de la legislació en matèria de plans d'estudis per situar l'obra de Fontana en la projecció cap als estudis de secundària i la renovació necessària per tal de superar els condicionants del nacionalisme imperant des del final de la Guerra Civil espanyola.

La contribució de Conxita Mir és modèlica. És un destil·lat de les millors virtuts de l'obra de Fontana, en aquest cas concretades en l'estudi de la violència durant la Guerra Civil i la repressió contumaç orquestrada pel franquisme des del mateix moment del cop d'estat contra la República. Mir ressegueix la petjada de Fontana, que ella mateixa ha continuat, al voltant d'aquests temes i

subratlla la seva capacitat d'anàlisi i la seducció que exercí en ajudar a pensar la història amb paràmetres de reivindicació constant. Mir es declara, com molts, partidària no sols de les obres immenses i descomunals del llegat de Fontana, sinó que assenjala el valor de textos breus, pròlegs, introduccions, articles, altament suggeridors i inductors de recerques posteriors. Vet aquí com ho sintetitza: «Es van publicar obres sobre presons, camps de concentració, captius, treball esclau, republicans amagats, dones, mestres o institucions com la universitat juntament amb estudis regionals o provincials com Galícia, La Rioja Alta, Segòvia o Burgos, on la repressió franquista que s'hi desencadenà no es podia escudar en la violència revolucionària». Vet aquí.

Imma Muxella i Josep Capdeferro, en un diàleg a quatre mans expressen l'admiració i l'amor filial cap als seus mestres, el mateix Fontana a l'horitzó i Eva Serra en el quilòmetre zero de les seves recerques.

Josep Pich, també editor del llibre que comentem, evoca el magisteri directe i imperatiu de Fontana. Requerit per Pich a la recerca d'orientació sobre el catalanisme polític, Fontana l'induí a estudiar el *Diari català* i Valentí Almirall; amb prou feines es coneixien però Fontana, que tenia una part significativa del *Diari català* a la seva biblioteca, li va dir que l'hi portaria! Fontana era generós i una lliçó permanent, un llibre obert d'actualització bibliogràfica sense cap ànim d'acaparament.

He deixat per al final la contribució de Gonzalo Pontón sobre el Fontana editor. Després de poc més de cinc anys influent en les edicions d'Ariel (Ariel Historia i Ariel Quincenal), Fontana va esdevenir l'home clau durant trenta anys d'Editorial Crítica, el projecte editorial i intel·lectual del mateix Pontón compartit pel mestre. Amb olfacte editorial, amb sentit de l'oportunitat i de la proporció, Crítica va engruixir el bagatge de la bibliografia històrica del nostre país per mostrar la història que es feia al món, recuperar la bona història que s'havia fet a Catalunya i a Espanya, i presentar les novetats de la recerca que s'hi segueix fent. Sense Fontana i sense el coratge de Pontón no s'entendria l'aventura de reeditar la gran obra de Ramón Carande sobre *Carlos V y sus banqueros*. Era una aposta i, assumint el risc, una aposta que es va mostrar competitiva i eficient. En el terreny acadèmic, en el terreny intel·lectual i, també, en el balanç global, en l'econòmic, amb tota mena d'equilibris. En tot l'homenatge a Fontana hi ha també implícit un homenatge a Pontón.

El llibre és un compendi de reconeixements i de confessions biogràfiques i autobiogràfiques dels autors i del mateix Fontana. Com és natural, no es podien

evitar les reiteracions tant de la filiació de Fontana amb els mestratges reconeguts de Soldevila, Vicens, Vilar i eventualment Carande, com el repàs també reiterat de l'itinerari de l'obra de Fontana des de la irrupció el 1971 del llibre sobre la crisi de l'Antic Règim i de la monarquia absoluta fins a les seves grans contribucions recents a la història mundial. Com diuen alguns autors, en aquests darrers temes superant sens dubte Judt i també Hobsbawm. Probablement res no li hauria agradat tant com aquest elogi, malgrat la seva ponderada humilitat, dins de la seva innegociable rebel·lia.

En conjunt, emergeix una obra descomunal, enorme, que culmina un edifici que ara —vist retrospectivament— sembla el resultat d'un projecte intel·lectual definit de bell antuvi. Si no fos que en la mateixa manera de reballar de Fontana hi havia la permanent voluntat de manifestar-se amb un *work in progress*.

Per acabar els silencis clamorosos de la historiografia espanyola, amb les excepcions molt notables que contribueixen en aquest llibre, Ramón Villares qui més, són l'expressió més genuïna d'un aclaparament i acomplexament. En general, els historiadors a la moda de la historiografia espanyola no li han arribat a la sola de la sabata.

Joaquim NADAL I FARRERAS
Institut Català de Recerca en Patrimoni Cultural - CERCA